

kân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Dairesi, Zâbitan, Ahz-ı Asker, Kuvve-i Umûmiyye, Fen şubeleri ve Mitralyöz Bölüğü'nden oluşan Piyade Dairesi; üç şubeye ayrılan Süvari Dairesi, Süvari Müfettişliği; biri fen olmak üzere dört şubeden teşekkül eden Sahra Topçu ve Nakliye Kıtaları Dairesi; üç şubeye ayrılan Ağır Topçu Müfettişliği Dairesi; Sicil ve Muâmelât, Kuvve-i Umûmiyye, Ecza ve Malzeme-i Sıhhiyye, Fen, Eczâ-yi Müdahhar şubelerinden oluşan Sıhhiye Dairesi; Umûr-ı Baytâriyye Müfettiş-i Umûmîliği; üç şubeye ayrılan Kıtaât-ı Fenniyye ve Mevâki-i Müstahkeme Müfettiş-i Umûmîliği; bir tahrirat kalemi bulunan Muhâkemat Dairesi; Bütçe, Kontrol ve Tetkik, Hey'et-i Teftişiyiyye ve Hesâbât-ı Atıka şubeleriyle evrak kaleminden teşekkül eden Muhâsebât-ı Umûmiyye Dairesi; Hey'et-i Teftişiyiyye; Maaş ve Harcrah, Muayyenat, Melbûsat ve Techizat, İnşaat ve Tamirat, Sevkiyat ve Nakliyat, Muâmelât şubeleriyle İntihâb-ı Küttâb-ı Askerî Komisyonu'ndan oluşan Levâzımât-ı Umûmiyye Dairesi; İkras Komisyonu; Matbaa-i Askeriyye; Tahrirat Kalemi, İnzibât-ı Askerî Bölüğü, Misafirhâne-i Askerî, Tevkîfhâne-i Askerî birimlerine ayrılan Dersâadet Merkez Kumandanlığı; Terbiye ve Tedrîsât-ı Askeriyye Müfettiş-i Umûmîliği'ne bağlı Erkân-ı Harbiyye, Harbiye, Topçu, Tıbbiye ve Baytar mektepleriyle Kuleli İdâdîsi; Piyade Mekâtibi Müfettişliği'nin denetimindeki Piyade Endaht, İhtiyat Zâbitanı, Dersâadet Küçük Zâbit-ı İbtidâî; Edirne, Selânik, Beyrut, Erzincan Küçük Zâbit mektepleri; Binicilik ve Küçük Zâbitan mekteplerine ayrılan Süvari Mekâtibi; Levazım Mektebi; Dâire-i Harbiyye Mektebi; Dersâadet Rüşdiyye mekteplerinin bağlı olduğu Mekâtib-i Rüşdiyye İdaresi; Taşra İdâdî ve Rüşdiyye mektepleri vardı. Ayrıca Dersâadet, Tekirdağ, Kırklareli, Edirne, Selânik, Manastır, Üsküp, Şam, Erzurum, Erzincan, Van, Musul, Bağdat ve Yemen kolorduları erkânı ile Trablusgarb ve Hicaz firkaları da Harbiye Nezâreti'ne bağlıydı. Balkan Savaşı arefesinde birçok müessese gibi Harbiye Nezâreti de bazı düzenlemelere tâbi tutulurken Jandarma Umum Kumandanlığı Dahiliye Nezâreti'ne bağlanmış ve vilâyetlerdeki jandarma kuvvetleri valilerin emrine verilmiştir.

1336 (1917-18) yılında Harbiye Nezâreti müsteşarlık, çeşitli şubelerden oluşan Harbiye Dairesi, Muâmelât-ı Zabtiyye Müdüriyeti, Sıhhiye, Levâzımât-ı Umû-

miyye, Muhâsebat daireleriyle Dersâadet Merkez Kumandanlığı gibi her biri kendi içinde birçok şube ve memuriyetlerden oluşan birimlerden teşekkül etmekteydi.

Harbiye Nezâreti personeli, Millî Mücadele yıllarında Ankara'da Büyük Millet Meclisi hükümeti bünyesinde 3 Mayıs 1920 tarihinde teşkil edilen Müdâfaa-i Milliyye Vekâleti'ne önemli ölçüde destek olmuş, özellikle silâh, teçhizat vb. savaş malzemesinin Anadolu'ya geçirilip zafirin kazanılmasında büyük hizmetlerde bulunmuştur. Cumhuriyet döneminde bir süre Müdâfaa-i Milliyye Vekâleti adıyla varlığını sürdüren nezârete 27 Eylül 1930 tarihinde Millî Müdâfaa Vekâleti denilmiştir. Bu isim daha sonra Millî Savunma Bakanlığı şeklinde de söylenmeye başlanmış ve 1961 anayasasına girince resmîyet kazanmıştır. Hemen bütün dünya devletlerinde "savaş bakanlığı" adıyla faaliyet gösteren nezâretin adının Türkiye Cumhuriyeti'nde "millî savunma" olması mânîdardır ve yeni devletin politikasının savaş değil barış olmasının bir gereğidir.

Osmanlı döneminde Sultan Abdülaziz tarafından seraskerlik binası olarak inşa ettirilen yapı daha sonra Harbiye Nezâreti'ne çevrilmiştir; günümüzde ise İstanbul Üniversitesi'nin merkez binası olarak kullanılmaktadır (bk. BÂB-ı SERASKERÎ).

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Nûri Paşa, *Netâyicü'l-vukûât*, İstanbul 1327, IV, 109; *Salnâme-i Umûmî* (1329), s. 240 vd.; *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Salnâmesi* (1336), s. 434 vd.; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, 141-142; VIII, 352, 353; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 82, 85, 97, 112, 227, 369, 373; S. J. Shaw - E. K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (trc. Mehmet Harmancı), İstanbul 1983, II, 108, 268, 332, 368; Pakalın, I, 738; İsmet Parmaksızoğlu, "Millî Savunma Bakanlığı", *TA*, XXIV, 182-184; Abdülkadir Özcan, "Bâb-ı Seraskerî", *DİA*, IV, 364.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

HARBİYYE

(الحرية)

Keysâniyye'ye mensup olan
Abdullah b. Amr b. Harb el-Kindî'nin
(ö. II./VIII. yüzyılın başları)
görüşlerini benimseyenlere verilen ad
(bk. KEYSÂNİYYE).

HARÇ HAZİNESİ

(bk. HAZİNE).

HAREKET

(الحركة)

Cismin bir mekândan
diğer bir mekâna intikalini veya
genellikle tabiattaki çeşitli değişimleri
ifade eden kelâm ve felsefe terimi.

Sözlükte "durgunluk konumundan çıkmak" anlamına gelen **hareket** kelimesi Kur'an'da geçmemekle birlikte bu kökten türeyen çekimli bir fiil kullanılmıştır. Burada, nâzil olan vahyi çabuk öğrenmek düşüncesiyle Hz. Peygamber'e dilini oynatmaması emredilmektedir (el-Kıyâme 75/16). Hadislerde de Resûl-i Ekrem'e vahiy geldiği zaman bunu ezberlemek için dilini hareket ettirdiği belirtilmiş ve kelime çeşitli rivayetlerde sözlük anlamında kullanılmıştır (*Müsned*, I, 348; IV, 332; Buhârî, "Tefsîr", 75/1).

□ KELÂM. Kelâm ilminin II. (VIII.) yüzyılda teşekkül etmeye başlaması sırasında bu ilmin kurucuları, fiziği metafizik gayelerine ulaşmanın vasıtası olarak görüşmelerinde onun alanına giren meselelerle yakından ilgilenmişler, bu arada hareketi de inceleme konusu yapmışlardır. Muammer b. Abbâd ve İbn Keysân el-Esam dışındaki kelâm âlimlerinin hareketin varlığı ve tanımı konusunda birbirine yakın görüşler benimsediği söylenebilir. Kelâmcılar daha çok mekân (eyn) kategorisi üzerinde durduklarından hareketi buna uygun olarak tanımlamışlardır. Buna göre hareket, bir cevherin bir mekândan başka bir mekâna intikal etmesidir. Hareketin oluşması için iki mekâna ihtiyaç vardır. Cevherin, birinden diğerine intikali yoluyla iki ayrı mekânda iki ayrı zaman içinde bulunuşu hareketi oluşturmakla birlikte ikinci mekândaki ilk bulunuşu hareketin esasını teşkil eder. Buna "nukle" de denir.

Felsefeden etkilenen müteahhir dönem kelâmcıları, filozofların "kuvveden fiile çıkış" tarzında yaptıkları daha genel tariflere de yer vermişlerdir (*et-Ta'rifât*, "hareket" md.). Hareket, kelâm âlimlerinin çoğunluğuna göre cismin oluş (kevn) cinsinden bir arazidir. Cismin mekânda bulunuşu hareket veya sükûn halinde olur. Onun mekânda duruşu sükûn, oradan intikali hareket adını alır ki her ikisi de birer oluştur (İbn Fûrek, s. 210). Mu'tezile âlimlerinden Nazzâm sükûnu da bir hareket olarak kabul etmiş ve buna "itimid (dayanma) hareketi" adını vermiştir. Ona göre hareketle kevn aynı anlamı ifade eder. Bütün hareketler cismin mekâna dayanmasından ibarettir. Bun-

ların bir kısmında ikinci bir mekâna intikal vardır, bir kısmında ise intikal yoktur. Cisim bir yerden başka bir yere hareket edince hareket ilk mekânda meydana gelir ki bu da cismin ikinci mekânda oluşunu gerektiren dayanmalarındır. Cismin ikinci mekândaki oluşu ikinci mekândaki hareketidir. Böylece bütün cisimlerin hareket halinde bulunduğunu savunan Nazzâm, hareketin intikal (nukle) hareketi ve itimad hareketi olmak üzere iki türlü olduğunu kabul etmiştir (Eş'arî, s. 325, 355). Yine ona göre insanın bilgisi ve iradesi nefsin hareketleridir (Şehristânî, I, 55). Buna karşılık Cehm b. Safvân hareketin bir cisim olduğunu ileri sürerken İbn Keysân el-Esam, hareket eden bir cismin varlığını kabul etmekle birlikte hareketin mevcudiyetini reddetmiştir. Muammer b. Abbâd da hareketin ve hareket eden cisimlerin bulunmadığını, aksine bütün cisimlerin gerçekte sükûn halinde olduğunu söylemiştir. Zira ona göre birinci mekânda sakin olan cismin ikinci mekânda da sükûn halinde bulunduğu görülür (Eş'arî, s. 343, 345; Ebû Rîde, s. 131-132).

Ebû Ali el-Cübbâî ve Eş'arî gibi bazı kelâmcılar hareketin duyuyla algılandığını kabul ettiklerinden (İbn Fûrek, s. 245; İbn Hazm, V, 178; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 323) kanıtlanması üzerinde durmamışlardır. Fahreddin er-Râzî ile diğer bir kısım kelâmcılar ise hareketi aklî delillerle ispat etmeye çalışmışlardır. Bu konudaki delilleri şöylece özetlemek mümkündür: Bir cisim dururken hareket etmektedir, bu da hareketin mevcut olduğunu gösterir. Eğer hareket haline geçince cisimde hareket adı verilen bir durum değişikliği meydana gelmeseydi hareket etmeye başlamasından sonraki halinin öncesinin aynı olduğunu söylemek gerekirdi. Halbuki cisim hareketten önce hareket etmiyordu. Hareket eden cisimle hareket etmeyen cisim arasında fark bulunduğu açıktır. Bu da hareketin varlığını kanıtlar (Fahreddin er-Râzî, VI, 30).

Kelâmcılar, hareketle zaman ve mekân arasında ayrılması mümkün olmayan bir irtibatın bulunduğunu kabul etmişlerdir. Onlara göre hareketin mevcudiyeti geçmişte ve gelecekte değil şu andadır. Şu anda mevcut olan hareket zihnen dahi bölünemez. Aksi takdirde bölündüğü farzedilen parçaların bazısının önce, bazısının sonra olması gerekirdi. Zira hareketin var sayılan parçalarının birleşmesi imkânsızdır. Bundan dolayı şu andaki hareket gibi hareketin geçmişe ve geleceğe yönelik diğer kısımları da bölünemezdir.

Geçmişteki hareketin var sayılan parçaları, geçmiş anlarda "şu an" oldukları gibi gelecekteki hareketin parçaları da gelecekteki anlarda "şu an" olacaktır. O halde hareket bölünemeyen parçalardan oluşur. Ayrıca hareket mutlaka bir mekânda gerçekleşir. Yani hareketin her parçasının hizasında mekânın da bir parçası bulunmaktadır. Hareketin cüzleri parçalanamayacağından mekân yani cisim de parçalanamaz. Mekânın bölünmesi halinde o cüzlere tekabül eden hareketin cüzlerinin de bölünmesi gerekir, halbuki cüzler bölünemez (a.g.e., VI, 29, 31, 46). Böylece kelâmcılar, hareket görüşleriyle atomcu nazariyelerini birleştirerek bu konuda İslâm filozoflarından ayrılmışlardır.

Kelâm âlimlerinin çoğunluğuna göre hareket sürekli değildir; aksine bütün hareketler yok olur. Çünkü hareketin bizzat kendisi bekâsını imkânsız kılar. Onun bekâsı mümkün olsaydı sükûndan farkı kalmazdı. Zira bir mekânda devamlı oluş sükûndan başka bir şey değildir. Hareket ise cismin birinci mekânda bulunmasının ardından ikinci mekânda, fakat birinci zamanda oluşudur. Eğer hareket bâki olsaydı ikinci mekânda ikinci zaman içinde bir oluş olurdu, böylece sükûndan farkı kalmazdı (Bağdâdî, s. 50-51; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 322). Hareketin aksine bazı istisnalar dışında sükûn bâki olabilir.

Erken devirlerdeki kelâm âlimleri tarafından sadece yer kategorisine ilişkin hareket üzerinde durularak bütün hareketler benzer, zıt, farklı, zarurî (kasrî-tabîî), ihtiyarî kısımlarına ayrılırken (İbn Fûrek, s. 245; İbn Hazm, V, 178-179) felsefenin etkisinde kalan müteahhir dönemlerde konunun kapsamı genişletilmiş, özellikle hareketin tanımı, tahlili, çeşitleri ve taksimine dair bilgiler büyük ölçüde felsefeden alınarak kelâma aktarılmıştır.

Kelâmcılar, maddenin ve bütünüyle kâinatın yaratılmışlığını kanıtlama amacına hizmet eden bir olay olarak kabul ettikleri hareketin hudûsu noktasında görüş birliği içindedir (İbn Fûrek, s. 245; Ebû Rîde, s. 137). İbn Teymiyye ise muhtemelen İbn Rüşd'den etkilenerek hareket nevinin kadîm olabileceğini, fakat tek tek hareketlerin hâdis olduğunu ileri sürmüştür (*Der'ü te'ârûzî'l-akl ve'n-nakl*, IV, 132-133).

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rîfât, "hareket" md.; a.mlf., *Şerhu'l-Mevâkıf*, s. 318-336; Tehânevî, *Keşşâf*, "hareket" md.; *Müsned*, I, 348; IV, 332; Buhârî, "Tefsîr", 75/1; Eş'arî, *Maakâlât* (Ritter), s. 325, 343, 345, 347, 351, 355; Ebû Reşîd en-Nisâbüri, *el-Mesâ'il fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdâdiy-*

yîn (nşr. Ma'n Ziyâde-Rıdvân es-Seyyid), Beyrut 1979, s. 173; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-makâlât*, s. 208, 210, 244, 245, 343; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, s. 46-51; İbn Hazm, *el-Faşl* (Umeyre), V, 175-179; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 55; Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Beyrut 1987, VI, 29-31, 46; İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârûzî'l-akl ve'n-nakl* [baskı yeri yok], 1978 (Dârü'l-Künûzî'l-edebîyye), IV, 123, 132-133, 159; VI, 309, 311; Elmallı, *Hak Dini*, IV, 2736; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyin*, Beyrut 1971, I, 234, 303, 304; Ebû Rîde, *Min Şuyûhî'l-Mu'tezile İbrâhîm B. Seyyâr en-Nazzâm*, Kahire 1989, s. 131-137; M. Şemseddin, "Mütellimîn ve Atom Nazariyesi", *DİFM*, I/1 (1341), s. 88-89.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

□ İSLÂM FELSEFESİ. Hareket konusu İslâm felsefesinde zaman, mekân gibi diğer temel kavramlarla birlikte "es-Semâ'ü't-tabîî" (tabii bilimlerin fizik felsefesi) bölümünde incelenir. Ayrıca kozmik hareketler metafizikle ilgili görüldüğünden ilâhiyyât içinde ele alınır. Tikellerin bilimi olan tabiatın konusu cisimlerdir; ancak burada cisimler, cisim olması bakımından değil değişmeye konu olması bakımından incelenir. Değişme yani hareket cismin en temel özelliklerindedir. Bu sebeple İslâm filozoflarının tabiat felsefesi görüşlerinin merkezini hareket teorisi oluşturur. O kadar ki Kindî fizik ve metafizik ilimlerini tanımlarken birinciye "hareket edenin ilmi", ikinciye de "hareket etmeyen ilmi" der (*Resâ'il*, s. 111). Genel olarak tabiat bilimleri ve tabiat felsefesi alanlarında en geniş eserleri yazan İbn Sînâ'nın tabiat görüşü Aristo'da olduğu gibi hareket kavramı üzerine temellendirilir. Burada bir bakıma tabiat kavramı ile hareket kavramı özdeş gibidir. Hatta tabiatta hareketten daha genel bir şey bulunmadığı bile söylenebilir. Bundan dolayı İlkçağ ve Ortaçağ felsefelerindeki tabiat nazariyesi özünde bir hareket nazariyesidir; ayrıca tabiat felsefesinin iki önemli kavramı olan zaman ve mekân da bu hareket kavramına dayanılarak açıklanır.

Kindî'nin "bir çeşit değişme" olarak tanımladığı hareketi (a.g.e., s. 117) İbn Sînâ Aristo'ya uyarak "kuveden fiile çıkış" diye tanımlar (*es-Semâ'ü't-tabîî*, s. 48). Ancak hareketin tanımı için kuveden fiile çıkış yeterli değildir. Çünkü kuveden fiile çıkış her kategori içinde gerçekleşen bir durumdur. Kuveden fiile çıkış ya bir anda veya tadrîk olarak gerçekleşir. Hareket zaman içinde sürekli bir tarzda kuveden fiile çıkıştır. Bir anda vuku bulan değişmeye ise kevn ve fesâd adı verilir. Kuveden fiile çıkana müteharrik,